

RYFKA HEYMAN*

SOCIOLOGISCHE VERKLARINGSMODELLEN VOOR GENOCIDE. TWEE CASESTUDIES: DE HOLOCAUST EN RWANDA

1. INLEIDING

In 1948 namen alle lidstaten van de Verenigde Naties het Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide aan. Desondanks deze goede voornemens vonden in de 50 jaar die volgden wereldwijd minstens 15 verschillende genociden plaats. Deze vaststelling ligt aan de basis van dit artikel waarin onderzocht wordt in welke mate sociologische verklaringen voor genocide veralgemeend kunnen worden. Met deze analyse pogen we het onderscheid te verduidelijken tussen het gemeenschappelijke en het idiosyncratische deel van twee specifieke genociden.

Om een antwoord te geven wordt gewerkt met de veelvuldig onderzochte Holocaust en de recentere genocide in Rwanda. De Holocaust gedurende de Tweede Wereldoorlog is daarbij als referentiepunt gekozen, omdat het de eerste genocide was waarbij op zulke systematische schaal en wijze de uitroeiing van een bepaalde bevolkingsgroep werd nagestreefd. De impact van deze genocide op verschillende takken van de wetenschap was daarbij veel groter dan bij vorige genociden. De verklaringen voor de Holocaust kunnen opgedeeld worden op basis van hun benadering: intentionalistisch of functionalistisch. Nadat verklaringen voor de Holocaust onder de loep zijn genomen, gaan we na in welke mate deze hun verklaringskracht behouden wanneer zij worden toegepast op hedendaagse genociden. Dit wordt gedaan aan de hand van de genocide in Rwanda in 1994. Deze vond een halve eeuw later plaats in een totaal verschillende context. Deze vormt dan ook een uitgelezen casus als test voor de veralgemeenbaarheid van de verklaringen voor genocide. Ook hier worden de verklaringen weergegeven volgens de intentionalistische of functionalistische opdeling.

* Ryfka Heyman, Vakgroep Sociologie - Onderzoeksgroep TOR, Vrije Universiteit Brussel. * NVDR : de eindverhandeling van de auteur met de titel *Sociologische verklaringen modellen voor genocide. Twee casestudies : De Holocaust en Rwanda* werd neergelegd in 2006. Zij nam er mee deel aan de "Prijzen van de Stichting Auschwitz" 2006-2007. De jury stond bijzonder gunstig tegenover haar werk en heeft haar het voorrecht toegekend van artikel 4 van het reglement, dat de Raad van Bestuur van de Stichting de mogelijkheid geeft een subsidie te verlenen voor het verder zetten van het onderzoek. Deze bijdrage vormt er de synthese van.

2. HET CONCEPT GENOCIDE

Alvorens de Holocaust en de Rwandese genocide nader te bekijken, wordt de term genocide afgebakend. Het feit dat de definiëring van genocide vandaag de dag nog steeds onderhevig is aan kritiek toont aan dat deze definiëring niet vanzelfsprekend is. Raphaël Lemkin, Pools onderzoeker en jurist, introduceerde de term genocide begin jaren 40 en verbond het met een aantal historische gebeurtenissen. Onder invloed van Lemkin kwam de kwestie van het voorkomen en bestraffen van genocide in 1946 voor het eerst op de agenda van de Verenigde Naties te staan¹. Op 9 december 1948 zag de conventieverklaring, zoals we die nu kennen, het levenslicht.

De verklaring behelst volgende punten:

« Article II: In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group as such:

- (a) Killing members of the group;
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- (d) Imposing measures intended to prevent births within the group;
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group². »

Ondanks het belang van het aannemen van deze conventieverklaring, onder andere in het Internationaal Recht, bestaan er bij de toepassing nog steeds grote onduidelijkheden³. Dit is onder meer het geval bij de intentie⁴, de moeilijkheid van het aantonen van intentie⁵, de groepen waarop de definitie gebaseerd is⁶ en het ontbreken van een internationaal bekrachtigingsmechanisme⁷.

3. DE HOLOCAUST

De eerste genocide die in dit artikel wordt geanalyseerd is tevens een referentiepunt voor vele wetenschappers die het fenomeen genocide onderzoeken, namelijk de Holocaust. Het uitbreken en het verloop van de Tweede Wereldoorlog wordt hier niet uit de doeken gedaan, daarvoor wordt er verwezen naar auteurs die dit onderwerp reeds uitvoerig behandelden⁸. Na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog bedroeg het aantal overlevenden van de concentratiekampen 200.000 Joden. Geschat wordt dat 5,8 miljoen Joden de dood vonden gedurende de Tweede Wereldoorlog. Naast Joden waren ook communisten, socialisten, zigeuners, homoseksuelen, andersvaliden, Sovjetoorlogsgevangenen en andere (politieke) activisten en etnische groepen slachtoffers van de Holocaust. Joden werden echter als volk geïsoleerd en hun uitroeiing was een doel op zich, wat niet aanwezig was bij de andere groepen slachtoffers. De verklaringen voor de Jodenvervolgving en uitroeiing zijn legio.

3.1. Verklaringen voor de Holocaust

Hoewel er uiteenlopende verklaringen voor een genocide bestaan, kunnen geschiedkundigen die de Holocaust trachten te verklaren opgedeeld worden in intentionalisten en functionalisten (oorspronkelijk structuralisten). Ze vestigden zich in de vroege jaren vijftig en werden gekenmerkt door een verschillende houding ten opzichte van de besluitvorming die leidde tot de Holocaust. Het niet (meer) bestaan van documenten waaruit opgemaakt kan worden wanneer en door wie de uitroeiing van de Joden werd besloten en bevolen alsook de dood van getuigen zoals Hitler zelf, Himmler en Heydrich ligt aan de basis van het verschil tussen beide stromingen. Beide gaan er wel vanuit dat Hitler op een bepaald moment besloot dat de Europese Joden geëlimineerd moesten worden, waarbij velen vermoeden dat deze beslissing in de loop van 1941 is gevallen. Het exacte tijdstip, de achterliggende intentie, de mate van voorbedachtheid, planmatigheid en nauwgezetheid vormen echter twistpunten tussen beide benaderingen⁹. In hetgeen volgt worden de intentionalistische en functionalistische benadering voor de Holocaust weergegeven aan de hand van auteurs die als kenmerkend beschouwd kunnen worden voor elke benadering.

3.1.1. Intentionalistische benadering

De kern van de intentionalistische benadering is dat men de Holocaust van een complex geheel van factoren herleidt tot één oorzaak of de bedoeling van één of meer personen. Daniel Jonah Goldhagen leent zich uitstekend als illustratie voor het intentionalistische standpunt. Hij is een Amerikaanse historicus en politoloog en oogstte veel aandacht met zijn controversieel boek *Hitlers willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*.

De uitroeiing van de Joden was, volgens Goldhagen, mogelijk doordat aan vier voorwaarden voldaan werd.

- 1) De nazi's, maar hoofdzakelijk Hitler, besloten een genocide te ondernemen.
- 2) Men verwierf controle over de Joden, vooral dan over het territorium waar ze verbleven.
- 3) Men organiseerde de genocide en voorzag er voldoende middelen voor.
- 4) Men schakelde een groot aantal mensen in om de uitroeiing uit te voeren.

Hij bekritiseert het feit dat onderzoek vanuit het gezichtspunt van de daders haast onbestaande is en verklaringen vanuit het slachtofferperspectief ontoereikend zijn. Hijzelf vertrekt dan ook expliciet vanuit het gezichtspunt van de daders

en stelt dat de daders doodgewone Duitsers waren die gemotiveerd werden door een bepaald soort antisemitisme dat hen deed besluiten dat Joden behoorden te sterven. De motivaties, opvattingen en het antisemitisme waren een significante en onmisbare bron voor de handelingen van de daders en moeten daarom centraal staan in verklaringen voor de Holocaust. De daders raadpleegden hun eigen morele overtuigingen en oordeelden dat de massavernietiging van Joden juist was en ze er zich niet wilden tegen verzetten¹⁰.

Goldhagen¹¹ maakt dan ook resoluut komaf met een aantal conventionele verklaringen voor de Holocaust. Hij gaat achtereenvolgens in tegen de idee dat de daders bijdroegen aan de genocide omdat ze ofwel onder dwang handelden, ze onnadenkende uitvoerders van bevelen waren, door sociaal-psychologische druk, het vooruitzicht van persoonlijke verrijking of omdat ze zich door de fragmentatie van taken niet langer verantwoordelijk voelden voor hun daden. Al deze verklaringen kunnen, volgens Goldhagen, niet instaan voor de moordinitiatieven van de daders. De conventionele verklaringen gaan slechts op voor enkele individuen, maar niet voor een hele groep van daders. Geen enkele van de zojuist vermelde gangbare verklaringen heeft de voltrekking van de Holocaust fundamenteel beïnvloed. Zonder de aanwezigheid van deze niet-ideologische factoren zou de Holocaust evengoed plaatsgevonden hebben. De representatieve daders die niet onder dwang handelden of met het moorden geen carrière of materiële voordelen nastreefden vormden de overgrote meerderheid uit van de groep die druk had kunnen uitoefenen, maar die desondanks toch moordden. Dit toont aan dat al de niet-ideologische factoren verwaarloosbaar waren bij de uitvoering van de Holocaust.

De verklaring die Goldhagen¹² uiteindelijk aanvoert is dehumanisering en het uitzonderlijke antisemitisme dat Duitsers kenmerkte. Raciaal eliminatie-antisemitisme was een voldoende oorzaak en zorgde voor voldoende motivatie om Duitsers aan te zetten tot het uitroeien van Joden. Dit antisemitisme was tevens een noodzakelijke voorwaarde om zulke grootschalige medewerking te krijgen in de massaslachtingen en om Joden harteloos, ruw en wreed te behandelen. Als de Duitsers de eliminerende idealen van Hitler niet deelden, dan zouden ze tegenovergesteld gereageerd hebben op de niet-aflatende en steeds intensiever wordende aanvallen op de Joden. Om deze stelling te staven haalt Goldhagen aan dat, na de tegenwerking en oppositie afkomstig van het Duitse volk op het euthanasieprogramma, de nazi's terugkrabbelden. Als de Duitsers Joden als evenwaardige, menselijke wezens beschouwden, dan is het onwaarschijnlijk dat de Holocaust zich had kunnen voltrekken.

Men kan stellen dat bepaalde dehumaniseringsopvattingen over mensen of de toewijzing van extreme boosaardigheid noodzakelijk en zelfs voldoende kunnen zijn om anderen aan te zetten deel te nemen aan het elimineren van de gedehumaniseerde groep, zodra ze de mogelijkheid en coördinatie gegeven wordt, doorgaans

door de staat. Zulke opvattingen zijn op zichzelf niet altijd in staat aanleiding te geven tot genocide omdat er andere remmingen bestaan, zoals een ethische code en morele gevoeligheid, die moorden op zulke schaal voorkomen. Deze remmingen, stelt Goldhagen, waren echter niet aanwezig bij het Duitse volk¹³.

3.1.2. Functionalistische benadering

De functionalistische benadering staat haaks op de zojuist geschetste intentionalistische benadering. Functionalisten wijzen erop dat het herleiden van verschillende factoren en hun relatiepatronen tot een subjectieve, ahistorische oorzaak niet zonder gevaar is. Zo komt men tot de overtuiging dat een gebeurtenis zoals de Holocaust voorkomen kan worden door slechts een aantal simpele veranderingen op het juiste tijdstip¹⁴. De Holocaust functionalistisch benaderen betekent echter niet dat elke menselijke emotie verbannen wordt. De jodenuitroeiing ging wel degelijk gepaard met menselijke intenties. Daders wilden doden, waren geëngageerd of bleven er onverschillig bij. Dit wordt echter niet gelijkgeschakeld aan het situeren van de oorzaken voor de Holocaust bij een vastliggende intentie of antisemitisme. Intenties en doelstellingen zijn, net zoals mensen en de situaties waar ze in terecht komen, namelijk veranderlijk¹⁵. Functionalisten gaan ervan uit dat het plan van de jodenuitroeiing geleidelijk vorm kreeg nadat andere maatregelen faalden of onuitvoerbaar bleken (gedwongen emigratie, overzeese deportaties, evacuatie naar het oosten)¹⁶.

De functionalistische benadering legt de verklaringskracht niet bij een aantal amorele individuen, maar bij de samenleving in haar geheel. Hilberg trachtte reeds in de jaren 60 uit te kristalliseren hoe Duitsland psychologische en culturele barrières kon overwinnen bij het uitvoeren van een genocide. Hij zag de jodenuitroeiing niet als een gevolg van anti-Joodse beleidsmaatregelen en acties die vanaf 1933 geformuleerd werden, maar stelde dat de uitroeiing het eindproduct was van vroegere ontwikkelingen. Het was de laatste fase van een langdurig destructieproces dat ertoe leidde dat een volkerenmoord geleidelijk gelegaliseerd werd. Hilberg onderscheidt drie fases in dit proces. De eerste was een poging de Joden te bekeren. Dit gaat terug tot de 4de eeuw na Christus toen in Rome het christendom de staatsgodsdienst werd. De tweede anti-Joodse fase bestond uit het verdrijven van Joden. Dit maakte ook deel uit van het beleid van de nazi's¹⁷. Hitler was voorstander van de fysieke vernietiging van de Joden, maar dat betekent niet dat hij op het moment dat hij aan de macht kwam een genocide plande. Hij moest zich voornamelijk bezighouden met de economische en sociale problemen waarmee het land te kampen had. Hij trachtte bovendien Duitsland terug te bewapenen, wat een heikel punt was sinds het tekenen van het Verdrag van Versailles. Deze kwesties waren prioritair aan de Joodse kwestie, wat niet betekent dat er ondertussen geen segregatieve maatregelen getroffen werden. Deze maatregelen hadden als doel Joden aan te zetten het land te verlaten en zo, via emigratie, een

etnische zuivering te bekomen¹⁸. Aan de exclusie en verdrijving kwam in 1941 een einde. Op dat moment bevond men zich in een oorlogssituatie en zaten miljoenen Joden in getto's. Emigratie was niet langer één van de opties en zo evolueerde men tot de laatste fase: totale vernietiging.

Het schijnbare schematische verloop van dit destructieproces impliceert niet het bestaan van een op voorhand uitgewerkt plan. Het is pas vanuit een retrospectief standpunt mogelijk de verschillende fases te onderscheiden. In werkelijkheid evolueerde men geleidelijk van de ene fase naar de volgende. Iedere fase en de respons erop baande de weg voor de volgende fase, ze maakte ze denkbaar en mogelijk. De Holocaust was met andere woorden geen destructieproces dat plots vorm aannam, maar een cyclische trend. Men bouwde ermee verder op het verleden¹⁹. Dit impliceert tevens dat de daders het resultaat van dit langdurig proces niet op voorhand kenden. Er waren andere wegen mogelijk dan de ingeslagen wegen en de gemaakte keuzes waren niet onafhankelijk van de ideologie en persoonlijkheid van de actoren in kwestie²⁰.

Deze functionalistische verklaring van de Holocaust wijst dus resoluut intentionalistische verklaringen, waaronder die van Goldhagen, af. Een sterkte van een intentionalistische verklaring is dat het een geruststellende en comfortabele verklaring is. Doordat de oorzaak herleidt wordt tot een beperkt aantal actoren, zorgt de eliminatie van deze actoren voor het wegnemen van de drijfveer achter een genocide. Men veronderstelt hierbij dat individuen hyperreflexieve wezens zijn. Bauman toont in wat volgt met de Kristallnacht evenwel aan dat als emoties en intenties voldoende zijn voor de realisatie van een genocide, men de schaal van de Holocaust niet kan bereiken. Een volkerenmoord kan zich dus voltrekken zonder een lang op voorhand uitgedacht plan en een aantal op zich onschuldige maatregelen kunnen verstrekkende gevolgen hebben. De banaliteit hiervan is verontrustender dan het idee van uitgesproken intenties bij een aantal actoren. Een genocide kan zich dan voltrekken indien aan bepaalde structurele voorwaarden voldaan wordt en is daardoor makkelijker herhaalbaar dan doorgaans vermoed wordt²¹.

4. HET MODERNE ASPECT

Een bij de functionalistische benadering aansluitende visie is de aandacht die door een aantal auteurs aan het moderne aspect van de Holocaust wordt gegeven. Sinds de Eerste Wereldoorlog kunnen twee visies hierover onderscheiden worden. In de ene visie worden tirannie en barbarij gezien als een hoogtepunt van rationaliteit en moderniteit. De zienswijze van Zygmunt Bauman sluit hierbij aan. Bauman stelt dat de Holocaust inherent is aan de beschaving die gekenmerkt wordt door de moderniteit. De Holocaust was mogelijk doordat ideologie en moderniteit samenkwamen en naar uitroeiing streefden. Bauman stelt niet dat de moderne tijd

verantwoordelijk gesteld kan worden voor de Holocaust, maar wel dat zij voor een aantal unieke aspecten zorgde die voorheen niet aanwezig waren bij genociden. De moderniteit droeg actief bij aan de totstandkoming van de Holocaust, die gekenmerkt werd door rationaliteit, planmatigheid, deskundigheid, efficiëntie en wetenschappelijkheid. De bureaucratie dichtte de kloof tussen het idee en de uitvoering van de Holocaust en heeft een niet te verwaarlozen rol gespeeld in de voltrekking ervan. De logica achter de Holocaust verschilt fundamenteel van een traditionele volkerenmoord. Bauman illustreert dit aan de hand van de Kristallnacht.

Tijdens de Kristallnacht op 9 november 1938 werden synagogen, joodse winkels, bedrijven en huizen in Duitsland door een menigte beklad, vernield en in brand gestoken. Een negentigtal Joden werden daarbij vermoord. Dit was de enige grootschalige pogrom in de aanloop naar de Holocaust en volgde daarbij het traditionele patroon van antisemitisch straatgeweld dat al sinds de Oudheid en de Middeleeuwen voorkwam. De Kristallnacht berustte op razernij en wordt juist daardoor labiel en onbetrouwbaar. Ze is impulsief, kleinschalig en toevallig. Indien men met acties zoals tijdens de Kristallnacht de omvang van de Holocaust zou willen evenaren, dan zou dit ongeveer 200 jaar in beslag nemen. Doordat razernij een emotie is, kan men daar niet zolang op teren. De spontane menigte moest daarom vervangen worden door een georganiseerde bureaucratie en de razernij door gehoorzaamheid aan de autoriteiten. Op die manier kon men tot een betrouwbare, efficiënte, doelgerichte, geplande en wetenschappelijke massamoord komen. De moderne maatschappij draagt met andere woorden een breed potentieel met zich mee voor gelijkaardige gebeurtenissen. Het is enkel door een bewustwording van de moderne kenmerken van de Holocaust dat dergelijke gebeurtenissen vermeden kunnen worden²².

In de andere visie worden tirannie en barbarij juist opgevat als het tegendeel van vooruitgang en rationalisering. Norbert Elias kan met zijn civilisatie-theorie duidelijk in dit kamp gesitueerd worden. Hoewel Elias de jodenuitroeiing hoofdzakelijk als een ineenstorting van civilisatie interpreteert, bestaat de kern van zijn denkbeelden uit een combinatie van enerzijds rationalisering en bureaucratisering en anderzijds van regressie, ineenstorting en barbarij. In het geval van de Holocaust was een terugval naar barbarij mogelijk doordat de Duitse Staat er niet in slaagde de samenleving te pacificeren en te civiliseren. Om tot de vernietiging van de desbetreffende groep te komen, moeten een aantal fases doorlopen worden. De eerste fase is desidentificatie waarbij slachtoffers moeten geïdentificeerd, geregistreerd en geïsoleerd worden. De volgende fase vereist rekrutering van speciale eenheden die de opdracht hebben de slachtoffers bijeen te drijven, te isoleren en uiteindelijk te vernietigen. Dit vereist aparte plaatsen afgeschermd voor niet-ingewijden waar het martelen en moorden ongezien, maar niet ongeweten, kan gebeuren. Op psychologisch, sociaal en ruimtelijk vlak kan zich op die

manier een proces van compartimentalisering voltrekken. Door het onderdrukken van identificatiegevoelens ontmenselijkt men dus de geviseerde groep. Waar Bauman de Holocaust als een bijproduct van de moderniteit beschouwt, ziet Elias civilisatie, waaronder de moderniteit valt, daarentegen als een precair proces dat in staat is zich ook in tegenovergestelde richting te ontwikkelen. Een verklaring moet dus zowel aandacht hebben voor rationalisering en bureaucrativering als voor de regressie, ineenstorting en barbarij die de Holocaust kenmerkten²³.

Om op zoek te gaan naar een mogelijke veralgemening van de mechanismen en verklaringen is het noodzakelijk de Holocaust te vergelijken met een andere genocide. In dit artikel dient de Rwandese genocide als vergelijkingspunt.

5. DE RWANDESE GENOCIDE

Omwille van de minder bekende politieke en sociaal-economische situatie van Rwanda wordt deze eerst summier weergegeven, waarna de voltrekking van de genocide wordt beschreven. Hierna volgt een analyse van verklaringen voor de Rwandese genocide.

5.1. Situering

De bevolking van Rwanda bestaat uit drie etnische groepen: Twa ($\pm 1\%$), Tutsi ($\pm 10\%$) en Hutu ($\pm 90\%$). De Twa hadden geen enkele vorm van macht of controle. Die was in handen van ofwel de Tutsi's ofwel Hutu's, afhankelijk van de periode. Alle groepen deelden de Bantoe-taal en leefden oorspronkelijk naast en tussen elkaar, zonder het onderscheid van Hutu of Tutsi-land. Gemengde huwelijken kwamen regelmatig voor. Dit betekende echter niet dat ze hetzelfde of gelijkwaardig waren. Elke groep bezat specifieke kenmerken en vervulde bepaalde taken in de maatschappij²⁴.

Rwanda werd in 1848 een kolonie van Duitsland. Tussen 1918 en 1962 werd het mandaatgebied van België en werden de bestaande machtsverhoudingen gehandhaafd of versterkt. De heersende Hamieten-theorie, dat Tutsi's heersers waren en afkomstig uit Ethiopië en Hutu's een overwonnen minderwaardige stam, leidde eind jaren 1920 tot een bestuurlijke hervorming waarbij Tutsi's bevoorrecht werden bij de aanstelling van politieke overheden. Deze tutsificatie heeft, volgens Reyntjes²⁵, bijgedragen tot de verscherping van de etnische tegenstellingen. In de jaren 50 verspreidden zich geleidelijk de westerse gelijkheidsidealen en kwam de vanzelfsprekendheid van de Tutsi-overheersing onder druk te staan. In 1959 brak de zogenaamde 'sociale revolutie' uit, gesteund door het Belgische bestuur en de kerk. Deze Hutu-opstand van 1959-1961 zorgde voor de verdrijving van de monarchie en het Tutsi-bestuursapparaat en hevelde de macht over naar de Hutu's. Reyntjes²⁶ onderscheidt drie gevolgen van deze sociale revolutie. Het eerste gevolg was het vertrek in ballingschap van een groot aantal Tutsi's (in 1990

bedroeg de schatting 600 000 personen). Het tweede gevolg was de feitelijke uitsluiting van Tutsi's uit het openbare leven, vaak gepaard gaande met moord. Als laatste was er de concentratie van de macht en de evolutie naar een toenemend autoritair regime met een éénpartijstelsel. Oppositie werd uitgeschakeld door intimidaties, arrestaties en geweld. Tegen 1972 bevond de macht zich in handen van een kleine groep Hutu-politici.

Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig leed Rwanda onder economische achteruitgang, veroorzaakt door zowel externe, buitenlandse factoren (ineenstorting prijzen van koffie en thee op de wereldmarkt) als binnenlandse factoren en beperkingen (niet gelijk opgaande groei van de bevolking en economie). Gedurende meer dan twintig jaar werd geen oplossing aangereikt voor het vluchtelingenprobleem. Vanaf 1989 nam de binnenlandse oppositie en buitenlandse kritiek op het regime toe. In 1990 werd een democratisering aangekondigd. In datzelfde jaar werd de eenheidsstaat opgeheven en viel het Rwandees Patriottisch Front (RPF) Rwanda binnen vanuit Oeganda. Het RPF bestond hoofdzakelijk uit Tutsi-rebellen en vluchtelingen en eiste de terugkeer van de vluchtelingen. Het RPF was voorstander van een democratie, politiek pluralisme en een rechtsstaat. Aan deze oorlog werd na een maand een einde gemaakt, waarna een guerrillastrijd begon.

Het Rwandese leger breidde zich in deze periode gestaag uit van 8 000 naar meer dan 30 000 manschappen. Aanvullende partijmilities, zoals de Interahamwe, werden in het leven geroepen om extra steun te geven in de strijd van de president en de rechterzijde van de partij tegen de binnenlandse oppositie en het RPF. Onder buitenlandse druk ondertekenden president Habyarimana en het RPF in 1993 de Arusha-akkoorden. Deze hielden een algemene regeling in voor de terugkeer of hervestiging van vluchtelingen in binnen- en buitenland, een democratisch meerpartijstelsel, een machtsdeling met het RPF en een verenigd leger bestaande uit manschappen van het regerings- en rebellenleger. Tot de presidents- en parlementsverkiezingen in 1995 moesten 2 500 VN-soldaten toezien op de uitvoering ervan. Een regering van nationale eenheid zou in de overgangperiode het land besturen, maar eind maart 1994 was die nog steeds onbestaande. De moord op de eerste democratisch verkozen Hutu-president van Burundi door Tutsi-militairen in 1993 bevorderde de angst van vele Hutu's dat Tutsi's de macht niet zouden delen in Rwanda. In een onzekere economische en politieke periode manipuleerde Radio Mille Collines, of RTLM, die vrees. Deze radio begon in juli 1993 uit te zenden en was in handen van radicale Hutu's en de Akazu. De Akazu was een beperkte groep mensen rond president Habyarimana, die de politieke en economische macht in handen had. Het extremisme werd doorgaans op twee manieren versterkt. Ten eerste redeneerde men dat de superioriteit van de Tutsi's door de koloniatoren als legitimatie voor het kolonialisme was gebruikt. Ten tweede dat de onafhankelijkheid van Rwanda gebaseerd was op en gelegitimeerd werd door de

etnische oppositie. Daaruit besloot men dat de enige verantwoordelijken voor de problemen van Rwanda de Tutsi's waren. Deze en gelijkaardige visies werden voortdurend verspreid door de media. Binnen en tussen de oppositiepartijen tekende er zich ondertussen een toenemende etnisering af, wat leidde tot interne conflicten en scheuringen.

Op 6 april 1994 kwamen president Habyariama en de Burundese president Ntaryamira om toen hun vliegtuig werd neergeschoten. Dit was tevens het afgesproken teken dat de massaslachtingen van Tutsi's door Hutu's van start konden gaan²⁷. De genocidale campagne werd geïnitieerd en georchestreerd door een radicale Hutu-elite, genaamd Hutu Power, die zich bij het centrum van de regering bevond. Zij hadden nauwe banden met president Habyariama, het leger, de politie, de partijstructuren en de massamedia. Hutu-extremisten startten met het elimineren van oppositiefiguren, waaronder gematigde Hutu-politici en Tutsi-leiders, die op dodenlijsten stonden. Daarna verspreidde het geweld zich vanuit de hoofdstad Kigali doorheen het land en werden Tutsi-burgers massaal vermoord met knuppels, machetes, wapens en granaten door Hutu-milities. Identiteitskaarten, ingevoerd tijdens de koloniale periode met aanduiding van etniciteit, betekenden het verschil tussen leven en dood. Tè midden van deze slachtingen bevond zich een kleine groep VN-vredestroepen. Tien Belgische VN-soldaten werden vermoord door Hutu's, wat ertoe leidde dat de Verenigde Staten, Frankrijk, België en Italië hun personeel evacueerden. Tutsi's en gematigde Hutu's werden daarentegen niet geëvacueerd en kenden ook niet langer enige buitenlandse bescherming.

Waar de media in het westen een rol speelde in het weerspiegelen van de gebeurtenissen in Rwanda als een stammenruzie en slechts beperkte publieke aandacht kreeg, speelde de Rwandese staatsradio een belangrijke rol in het aanmoedigen van de moorden door onbeperkt haatpropaganda uit te zenden en schuilplaatsen van Tutsi's bekend te maken. Traditionele schuilplaatsen zoals kerken, zendingsposten en ziekenhuizen boden niet langer bescherming en werden veranderd in slachtplaatsen. Interventiepogingen van de VN-veiligheidsraad bleven administratief steken en er kwam pas een einde aan de moorden nadat Tutsi-rebellen vanuit buurlanden de Hutu's konden verslaan. In juli 1994, zo'n 100 dagen na 6 april, had meer dan een tiende van de Rwandese bevolking, naar schatting 800 000 tot 1 miljoen mensen, de dood gevonden²⁸.

5.2. Verklaringen voor de Rwandese genocide

Als het patroon van het geweld nader bekeken wordt, dan kan daaruit opge maakt worden dat het in het begin niet om een botsing tussen etnische groepen ging. In de eerste dagen was het geweld hoofdzakelijk gericht tegen de opposenten van de elite die zich bedreigd voelde. De politieke of intellectuele positie

binnen de samenleving maakte van de slachtoffers een vijand en veel van hen waren Hutu's. In de volgende fase werd de hulp van de bevolking ingeroepen om alle vermeende bondgenoten van het RPF, de Tutsi's, uit te roeien. Pas op dat moment verliet men zich nadrukkelijk op de verschillende etnische identiteiten en verweefde men dit in de uitgedragen ideologie om het moorden moreel aanvaardbaar te maken²⁹. Doordat Tutsi's als volk gevisieerd werden en gepoogd werd hen uit te roeien, kunnen de gebeurtenissen in Rwanda van 1994 als een genocidale daad bestempeld worden³⁰.

De genocide in Rwanda in 1994 werd gekenmerkt door zowel moderne als traditionele aspecten. De moderne kenmerken waren bijvoorbeeld het extensieve gebruik van media voor de verspreiding van propaganda, de sociale controle van de bevolking uitgeoefend door de militias, het administratieve apparaat en het collectief en anoniem moorden. Ook de racistische ideologie en de tabula rasa-visie om alle Tutsi's in Rwanda uit te roeien zijn moderne kenmerken. Ondanks het anarchistisch voorkomen van de genocide, was ze zorgvuldig voorbereid. De middelen waarmee ze werd uitgevoerd waren daarentegen wel archaisch (machetes, knuppels,...). De media heeft echter voornamelijk aandacht besteed aan de archaische aspecten waardoor de Rwandese genocide in het westen doorgaans niet met moderne aspecten in verband gebracht wordt³¹.

Ook bij de Rwandese genocide worden verklaringen in de mate van het mogelijke opgesplitst in een intentionalistische en functionalistische benadering. Het zal echter duidelijk worden dat deze verklaringen niet allemaal even eenduidig bij de ene dan wel bij de andere benadering te plaatsen zijn.

5.3.1. Intentionalistische benadering

Melvorn³² legt het startpunt van de planning van de Rwandese genocide bij een bijeenkomst van extremistische politieke en militaire leiders, de Akazu, in oktober 1990 waar de eliminatie van Tutsi's overlegd werd. De Akazu wordt verantwoordelijk geacht voor de verspreiding van de idee hoe eliminatie bereikt kon worden. De kerngroep groeide langzaam in aantal en haar invloedssferen vergrootten tot ze in staat was genoeg geld over te hevelen vanuit internationale bronnen. Op die manier kon ze de vorming van militias en de aankoop van grote hoeveelheden landbouwwerktuigen financieren, waarmee de genocide gerealiseerd kon worden. Massamobilisatie onder het mom van zelfverdediging van de burgers tegen RPF-rebellen voorzagen in getrainde moordenaars op vele locaties. De organisatoren testten dit systeem en in de twee jaar voorafgaand aan de genocide in '94 werden naar schatting 2000 mensen, het merendeel ervan Tutsi's, vermoord tijdens georganiseerde slachtingen. Haatpropaganda, wegversperringen en de medewerking van de lokale administratieve leiders en soldaten speelden hierbij telkens een rol.

Uit onderzoek naar de personen die aanzetten tot de genocide en haar planning, kwam kolonel Théoneste Bagosora als belangrijkste figuur naar voren voor

de algemene organisatie van de genocide. Hij was directeur van de diensten van het Ministerie van Defensie en oprichter van de tijdelijke regering, in het leven geroepen na het neerstorten van het vliegtuig van president Habyarimana. Hij was verantwoordelijk voor de activiteiten die leidden tot de genocide, tot zolang ze voldoende samenhang bezaten om gecoördineerd te worden. De volgende in de lijst is defensie-minister majoor-generaal Augustin Bizimana. Hij coördineerde het logistieke gedeelte en beïnvloedde terughoudende personen in de Forces Armées Rwandaises (FAR) opdat ze niet voor problemen zouden zorgen. Militaire steun kwam hoofdzakelijk van kolonel Aloys Ntabakuze en luitenant-kolonel Protais Mpiranya. Daarnaast maakten nog heel wat mensen de genocide mogelijk op verschillende niveaus. Op lokaal niveau zorgden doorgaans de prefecten voor de verdere organisatie van de moorden. Verder was er nog de betrokkenheid van mensen binnen de gendarmerie en van burgers³³.

Een andere auteur wiens verklaring bij de intentionalistische benadering thuishoort, is die van historica en mensenrechtenactiviste Alison des Forges. Des Forges³⁴ stelt dat de Rwandese genocide noch het resultaat was van een oncontroleerbare uitbarsting van razernij door een volk dat verteerd werd door oude stammenhaat, noch van onpersoonlijke krachten voortvloeiend uit armoede en overbevolking. De genocide was het resultaat van de vrijwillige keuze van een aantal personen om haat en angst te voeden, met als finaal doel aan de macht te blijven. De Akazu, de kleine kern verantwoordelijken voor de organisatie van de genocide, was onderdeel van de politieke, militaire en economische elite van het regime. Zij besloten, door een combinatie van ideologische en materiële beweegredenen, de groeiende politieke oppositie tegen te werken die ze als bedreigend ervoeren. Op het moment dat het RPF succes kende in haar aanvallen en vooruitgang boekte aan de onderhandelingstafel, veranderde de elite haar strategie van etnische scheiding in genocide. Ze geloofden dat het uitroeien van Tutsi's de solidariteit onder Hutu's zou herstellen en op zijn minst hun kansen op een gunstige vrede zou verbeteren. Ze namen de macht over en gebruikten de middelen en autoriteit van de staat om de slachtingen plaats te laten vinden.

De efficiëntie van de uitvoering van de genocide toont aan dat er sprake was van een duidelijke planning. Andere factoren zoals de mogelijkheid grote aantallen moordenaars te rekruteren en de morele steun en goedkeuring van een groot deel van de bevolking te krijgen waren daarbij noodzakelijk³⁵. Daar werd onder meer aan tegemoetgekomen door de administratie. Militairen en milities konden wel de vaardigheden en middelen bezitten om te doden, maar ze waren met te weinig om Tutsi's op grote schaal op korte tijd uit te moorden. Een eliminatiecampagne vereiste de mobilisatie van honderdduizenden burgers. Een deel daarvan was verantwoordelijk voor het moorden en anderen spioneerden, lokaliseerden, bewaakten, plunderden en verbrandden de slachtoffers. Soms was er nood aan de onmiddellijke aanwezigheid van groepen en participatie in slachtingen

gen voor slechts enkele dagen. Op andere momenten was een betrouwbare aanwezigheid op lange termijn noodzakelijk, zoals voor het uitvoeren van patrouilles, het bemannen van wegversperringen en het opsporen van overlevenden. De tijdelijke regering legde de administratie deze mobilisatie als taak op³⁶. De efficiëntie van de slachtingen waren dus een uiting van de kwaliteit van de Rwandese lokale administratie. Bevelen uit de hoofdstad werden uitgevoerd en betekenden de dood van velen. Sinds de onafhankelijkheid kende Rwanda steeds een goed georganiseerde en strikt controlerende staat³⁷. Net zoals bij de verklaringen voor de Holocaust wordt de hoge gehoorzaamheidsgraad die Rwandezen kenmerkte ook aangehaald als verklaring voor het mogelijk maken van de genocide.

Ondanks de vele uitvoerders legt Prunier³⁸ uiteindelijk de verantwoordelijkheid bij de geschoolde individuen, bij diegenen die zich in gelijk welke autoritaire positie bevonden. Zij bezaten niet de moed of wens om de dodelijke krachten van hun cultuur in vraag te stellen. Ook Des Forges³⁹ houdt individuen verantwoordelijk voor de gebeurtenissen. Net zoals de organisatoren waren de uitvoerders van de genocide geen demonen of was het een reactie op onontkoombare krachten, zoals soms naar voor komt bij functionalisten. Het waren daarentegen mensen die bewust kozen voor de handelingen die ze stelden. Ze werden gemotiveerd door angst, haat of winstvooruitzichten en maakten een keuze om al dan niet te participeren in de voltrekking van een genocide. Des Forges erkent wel dat een deel van de daders weigerachtig participeerden, onder andere om eigen leven of dat van anderen te behouden.

5.3.2. Functionalistische benadering

Het functionalistische standpunt wordt weergegeven door de stelling dat de etnische conflicten die Rwanda reeds kende niet het gevolg zijn van een falen van de staat of een gebrek aan capaciteit van de administratie om het land te besturen. De staat en administratie zijn daarentegen juist gebruikt door de heersende elites als middel om hun macht te verstevigen of om competitie te weren⁴⁰.

Mamdani⁴¹ herleidt de oorsprong van het geweld naar de wijze waarop Hutu's en Tutsi's als politieke identiteiten gecreëerd werden door de koloniale staat. De Belgische staat heeft niet zomaar het Hutu-Tutsi onderscheid nieuw leven ingeblazen, men raciaaliseerde een reeds bestaand socio-politiek onderscheid. Hutu's beschouwden zichzelf als de oorspronkelijke bewoners van Rwanda en hun drijfkracht was het zuiveren van hun land van een bedreigende buitenlandse overheersing. Voor de Hutu's die doodden waren Tutsi's geen burenen, maar buitenstaanders. Het tijdstip van de genocide schrijft Mamdani toe aan ontwikkelingen in buurland Oeganda waar doorheen de jaren veel van de gevluchte Tutsi's hun toevlucht zochten. De lokale bevolking van Oeganda verzette zich echter steeds meer tegen de voortdurende aanwezigheid van de Rwandese vluchtelingen en in 1990 werd het verkrijgen van de Oegandese

natioanliteit beperkt. Daardoor werden gevluchte Tutsi's gedwongen zich te hervestigen in Rwanda. Hiermee exporteerde Oeganda de politieke crisis naar Rwanda onder de vorm van het RPF. De invasie van het RPF in oktober 1990 vond namelijk plaats gedurende een tijd van interne hervormingen in Rwanda en niet ten tijde van repressie. De situatie van de Rwandese staat vlak voor de inval was zelfs gezonder in vergelijking met die van andere landen in de regio. Tutsi's hadden onder het Habyarimana regime reden tot optimisme. De verzoening tussen Hutu's en Tutsi's werd in het vooruitzicht gesteld en Tutsi's werden geherdefinieerd als een Rwandese minderheid. Tutsi's overstegen op die manier het statuut van buitenlanders. De RPF-inval veranderde deze context dramatisch. Het ondermijnde de kansen op vrede en verzoening die de Arusha-akkoorden beloofden. Hierna pleitte Hutu Power opnieuw voor het racialiseren van de Tutsi-identiteit⁴². Mamdani is zich bewust van de drastische economische teruggang die Rwanda meemaakte sinds het einde van de jaren 80 en de rijkelijk aanwezige politieke corruptie in de regering. De landschaarste en de groeiende bevolking beschouwt Mamdani echter niet als één van de oorzaken van de genocide. Andere landen leden namelijk ook onder droogte, overstromingen en andere natuurrampen zonder dat een deel van de bevolking zich tegen een bepaalde groep keerde. De basis voor de genocide situeert Mamdani uiteindelijk in de door de eeuwen heen gegroeide angst van Hutu's voor overheersing door Tutsi's. Deze angst is doorslaggevend geweest in het uitbreken van de genocide in 1994⁴³.

Volgens Magnarella⁴⁴ voldoet de verklaring van Mamdani voor de Rwandese genocide echter niet. Er is onvoldoende oog voor de infrastructurele problemen en een theoretisch kader ontbreekt dat op degelijke wijze economische, politieke, sociale, demografische en psychologische aspecten integreert die leiden tot de genocide. Magnarella situeert de Rwandese genocide binnen een humaan materialistisch kader. Hutu's en Tutsi's kenden elk een historisch verschillende ecologische aanpassing: Hutu's waren landbouwers, Tutsi's veehouders. Binnen een context waar 90 % van de maatschappij agrarisch was, de rurale bevolking snel groeide, werkgelegenheidsmogelijkheden ontbraken en een verminderde voedselproductie en consumptie per capita zich voordeed, werden Hutu's en Tutsi's natuurlijke concurrenten. Door de dood of vlucht van meer dan de helft van de Tutsi's van begin jaren 60 tot 1973, kwamen grote stukken land ter beschikking van Hutu's die er zich vestigden en het cultiveerden. De politieke elite misbruikte deze ontwikkelingen door te laten uitschijnen dat er genoeg land beschikbaar zou zijn voor Hutu's als de Tutsi's geëlimineerd zouden worden. De oorlog van 1990 tot 1993 met het RPF droeg verder bij aan de ineenstorting van de Rwandese economie. Duizenden boeren werden verdreven, toegangswegen afgesloten, de toerisme-industrie stortte ineen en tewerkstellingsmogelijkheden waren schaars. De eliminatie van de Tutsi's zou extra jobs creëren voor Hutu's bij de grootste werkgever van het land, de overheid. Door de afwezigheid van een

sociaal zekerheidsbestel belandden elk jaar duizenden werkloze jongeren in armoede. In de hoop er economisch beter op te worden konden velen van hen makkelijk gerekruteerd en gemanipuleerd worden voor de genocide door Hutu-milities, de Interahamwe en de Impuzamugambi⁴⁵.

Naast de economische condities zijn de gevolgde strategieën van de Hutuleiders ook belangrijk. In Rwanda wedijverden de regionale politieke elites met elkaar om de economische middelen (belastingopbrengsten en buitenlandse hulp) die politieke macht verschafte. Geschoolde Tutsi's werden gemarginaliseerd en gedemoniseerd om zo arme Hutu's, het merendeel van de bevolking, te misleiden en te laten geloven dat de elites bescherming boden en hun belangen nastreefden. Met de Tutsi's aan de zijlijn legden de Hutu-elites het tegen elkaar af. Het gezag van machtige personen wordt echter niet uitsluitend bepaald door economische en politieke macht, maar ook door de mate waarin men er in slaagt het gezag en de daaruit voortvloeiende bevoorrechte posities als legitiem te laten aanvaarden bij de bevolking. Van 1960 tot 1994 verkondigden de heersende Hutu-elites dat Tutsi's als buitenlandse indringers en onvolwaardige burgers beschouwd moesten worden. Hutu's waren de oorspronkelijke bevolking die onderworpen werd aan de aristocratische indringers. Een volledige Hutu-regering was dan ook niet alleen legitiem, maar ook ontologisch democratisch. Deze politieke ideologie rechtvaardigde zowel de vervolging van Tutsi's als de autocratische heerschappij van Hutu-elites. Magnarella situeert de oorzaken van de Rwandese genocide uiteindelijk in de ideologische indoctrinatie die de eliminatie van Tutsi's legitimeerde en de penibele economische toestand waarin het land zich bevond⁴⁶.

6. VERGELIJKING VERKLARINGEN HOLOCAUST – RWANDESE GENOCIDE

Na het bekijken van de uiteenlopende verklaringen die bestaan voor de Holocaust en de Rwandese genocide kunnen deze naast elkaar gelegd worden. Hiervoor wordt tevens gebruik gemaakt van bestaande literatuur zodat dit voor bevestiging of ontkrachting kan zorgen. Belangrijk is te beseffen dat niet gezocht wordt naar verschillen en gelijkenissen tussen de twee genociden, maar naar verschillen en gelijkenissen in de verklaringen ervan. Beide genociden worden met andere woorden vergeleken op hun fundamentele kenmerken.

6.1. De wijze van verklaren

Een eerste globaal verschilpunt is de wijze waarop beide genociden verklaard worden. De duidelijke trend om verklaringen voor de Holocaust ofwel in het intentionalistische ofwel in het functionalistische kamp te situeren, is niet aanwezig bij verklaringen voor de Rwandese genocide. Hoewel het mogelijk is verklaringen voor de Rwandese genocide bij één van de benaderingen te plaatsen,

kan gesteld worden dat er meer kruisbestuiving tussen de benaderingen plaatsvindt. Functionalistische kenmerken worden teruggevonden in de intentionalistische benadering, en omgekeerd. In recente literatuur over de Holocaust is wel een evolutie merkbaar, waarbij teruggekomen wordt op die decennialange tweedeling door combinatie van elementen uit beide benaderingen of vanuit kritiek op beide standpunten en door een expliciete formulering van een middenpositie⁴⁷.

Een vanzelfsprekende overeenkomst vloeit voort uit het intentionalistische aspect van de verklaringen zelf. Men situeert zowel bij verklaringen voor de Holocaust als voor de Rwandese genocide de verantwoordelijkheid ervoor bij een beperkte groep personen. De grootte van de cirkel verantwoordelijken varieert daarbij, maar belangrijk is dat het zwaartepunt van de verklaring zich in de intentie van een aantal individuen bevindt en niet in situationele omstandigheden, hoewel deze doorgaans niet genegeerd worden.

Een gelijkaardige vaststelling wordt verwacht bij de functionalistische verklaringen. Voor de verklaringen van deze benadering is de overeenkomst op het eerste zicht echter niet zo helder. De functionalistische verklaring van de Rwandese genocide is namelijk verder verwijderd van het functionalistisch extremum dan de verklaring van de Holocaust. De Holocaust wordt op een zeer functionele manier verklaard door Bauman, die meer de nadruk legt op onpersoonlijke aspecten zoals de moderniteit en de bureaucratie. Zo gaat Bauman ervan uit dat Hitler op een bepaald moment de beslissing nam om de Joden uit te roeien, maar legt hij de nadruk op het moderne aspect van de Holocaust en de invloed die de moderniteit daarbij uitoefende. In de functionalistische verklaring voor de Rwandese genocide is er daarentegen meer oog voor eerder intentionalistische elementen. Men kadert er de rol van de leiders meer in een bepaalde sociale, economische en politieke context en de invloed die daarvan uitgaat.

Van den Berghe gaf bij de functionalistische verklaring van de Holocaust aan dat men stapsgewijs naar eliminatie evolueerde en dat uitroeiing niet van in het begin gepland was. Hoewel het niet expliciet vermeld wordt komt in de verklaringen voor Rwanda een soortgelijk stramien naar voren. Zelfs in de intentionalistische verklaring haalt Des Forges aan dat de elite de gevolgde strategie van etnische scheiding in genocide veranderde toen het RPF vooruitgang boekte bij de onderhandelingen. Ook de functionalistische verklaringen voor Rwanda kaderen de genocide in een stapsgewijs proces dat onopvallend doorlopen werd: definiëring van de verschillende identiteiten, ontstaan van spanningen en de economische, sociale, demografische, religieuze en politieke situatie. Hierbij wordt erkend dat ideologie een belangrijke functie uitoefende. De functionalistische verklaringen komen overeen op het vlak dat ze beide stellen dat men geleidelijk evolueerde naar een situatie waarin het uitvoeren van een genocide één van de mogelijkheden werd.

6.2. Conventionele verklaringen

Opvallend is dat de conventionele verklaringen die Goldhagen verwierp terug opduiken in de verklaringen van de Rwandese genocide. Men heeft het over de gehoorzaamheidsgraad van Hutu's, de persoonlijke winstvooruitzichten en de sociaal-psychologische druk die uitgeoefend werd. De basis waarop Goldhagen zich verlaat om deze af te schrijven kan met de Rwandese genocide als achtergrond in vraag gesteld worden. Dat de daders handelden omdat ze geen andere optie zagen of gedwongen werden, verwierp Goldhagen omdat er geen sancties terug te vinden zijn die genomen werden nadat iemand weigerde bevelen op te volgen. Voor de Rwandese genocide ligt dit anders. Er zijn genoeg situaties opgetekend die een keuze tussen eigen leven of dat van een ander vereisten. De verklaring die de grote mate van gehoorzaamheid omvatte gold niet omdat de Duitsers in het verleden blijk hadden gegeven dat ze in opstand kwamen als de situatie het vereiste. Voor Rwanda zou men naar de sociale revolutie van 1959 kunnen verwijzen, waarbij Hutu's in opstand kwamen tegen het beleid van de Tutsi's, maar dan verwaarloost men het feit dat deze revolutie volop gesteund werd door het Belgische bestuur en de kerk en op die manier haar geldigheid verliest om deze verklaring te behouden. De verklaring die sociaal-psychologische druk bevatte, voortkomend uit situationele factoren en groepsdruk, verloor haar verklaringkracht op groepsniveau. Deze verklaring gaat volgens Goldhagen enkel op voor een beperkt aantal individuen. In de Rwandese situatie is dit echter verweven met de eerste conventionele verklaring: dwang. Bij de gedwongen keuze tussen levens is het mogelijk dat de situationele factoren en groepsdruk, uitmondend in sociaal-psychologische druk, een cumulerende rol speelden. In een onzekere, onstabiele en onduidelijke situatie is het niet onrealistisch dat slechts een deel van de daders in volle overtuiging daden stelde en dat niet een beperkt aantal individuen, maar een groter deel van de uitvoerders invloed ondervond van sociaal-psychologische druk.

Het nastreven van persoonlijke belangen of winstvooruitzichten ging voor de Holocaust niet op als verklaring omdat de uitvoerders soldaten waren die zelden persoonlijke verrijking als drijfveer hadden. Voor Rwanda kan men dit minder makkelijk stellen doordat winstvooruitzichten (bv. stukken land) uitdrukkelijk als één van de doelen van de genocide geformuleerd werd. Men aasde op het land en de rijkdommen van Tutsi's. Ook deze verklaring kan dus niet zomaar aan de kant geschoven worden. De laatste conventionele verklaring hield in dat door de fragmentatie van taken het besef van de gevolgen van daden verloren ging. Deze verklaring bestempelde Goldhagen als ongeldig omdat ze niet opgaat voor diegenen die van het totaalplan weet hadden of bij de directe uitvoering van de oplossing voor het Joodse Vraagstuk betrokken waren. Ook al kan voor de Rwandese genocide een ander beeld geschetst worden, ze ondersteunt deze verklaring ook niet. Veel meer mensen waren bij de directe uitvoering betrokken en het resultaat ervan was onmiddellijk zichtbaar voor de hele maatschappij, in

tegenstelling tot wat het geval was tijdens de Holocaust. De administratie functioneerde even goed in Rwanda tijdens de genocide en de omstandigheden verschilden aanzienlijk van die van de Holocaust. Hierdoor kan de verklaring dat fragmentatie de verantwoordelijkheid voor daden van de baan schoof niet ondersteund worden. Deze verklaringen lijken dus meer verklaringskracht te bezitten in een multicausaal verklaringsmodel dan Goldhagen bereid was te erkennen.

6.3. Het moderne aspect

In tegenstelling tot de intentionalistische verklaring van Goldhagen is er bij de intentionalistische verklaringen van de Rwandese genocide wel ruimte voor de invloed van materiële condities. Zo wijst men daar reeds op de rol die de administratie innam, een element dat pas aan bod kwam bij de functionalistische verklaringen voor de Holocaust. Dit is opvallend, maar valt te verklaren vanuit de verschillende verklaringswijzen van beide genociden. De mate waarin Bauman in zijn functionalistische verklaring illustreerde dat de Holocaust verklaard kon worden door middel van de moderniteit en bureaucratie werd echter niet teruggevonden in de verklaringen voor de Rwandese genocide. De erkenning dat het aspect bureaucratie noodzakelijk was in de realisatie van beide genociden maakt daarentegen wel deel uit van beide benaderingen. Ondanks het minder moderne voorkomen van de Rwandese genocide is het aspect van de moderniteit toch een terugkerend element in beide verklaringen. Dit impliceert bovendien dat de intentionalistische verklaring van de Rwandese genocide een stap verder gaat dan de intentionalistische verklaring van de Holocaust, waar Goldhagen zich beperkte tot een monocausale verklaring.

Wordt de functionalistische verklaring van Elias voor de Holocaust onder de loep genomen, dan blijken bepaalde elementen terug te komen in de verklaring voor de Rwandese genocide. Van de fases die leiden tot de vernietiging van de desbetreffende groep is hetgeen Elias als desidentificatie omschrijft ook terug te vinden in de verklaringen van de Rwandese genocide. Tutsi's en gematigde Hutu's werden geïdentificeerd, geregistreerd, belasterd en ontmenselijkt, net zoals het geval was bij de Joden. De volgende fase was de rekrutering van speciale eenheden. De oprichting van verschillende militie-eenheden staft dit voor Rwanda. Afwijkend is dat het bijeen brengen, isoleren en vernietigen niet plaatsvond op aparte locaties. Er vond geen compartimentalisering plaats. De orde en vrede bleven dan ook niet gehandhaafd in de rest van de samenleving. De mate waarin de genocide in Rwanda gebureaucratiseerd was is discussieerbaar omdat het niet plaatsvond op afgescheiden plaatsen. Vanuit de tijdelijke regering werd ondertussen wel getracht het hele gebeuren te coördineren. Ondanks dat verklaringen voor de Rwandese genocide de termen, zoals gebruikt door Elias, niet hanteren, is de essentie ervan wel aanwezig. Men kan hieruit besluiten dat de verklaring van Elias beter aansluit bij de verklaringen van de Rwandese genocide dan de verklaring die Bauman geeft.

6.4. Ideologie

Een terugkerend element bij de intentionalistische verklaringen is de aandacht voor het aspect ideologie. In Goldhagens verklaring wordt aan de ideologie, een uitzonderlijk antisemitisme, een allesverklarende functie toegekend. Goldhagen stelt zelfs dat zonder de niet-ideologische factoren (oorlog, economische crisis,...) de Holocaust plaatsgevonden zou hebben. De intentionalistische verklaring van Des Forges wijst erop dat via de ideologie de haat en angst voor Tutsi's bevorderd werd en dus ook een rol speelde in de Rwandese genocide. Bij deze bevinding moet opgemerkt worden dat, hoewel ideologie een essentiële rol speelt in de verklaringen, het soort ideologie verschillend blijkt te zijn.

Waar pragmatische overwegingen een belangrijke rol speelden in de Rwandese genocide, namen ze gedurende de Holocaust een marginale plaats in. De ideologie kenmerkend voor de Holocaust was voornamelijk non-pragmatisch en irrationeel. Het non-pragmatische aspect slaat op het feit dat, hoewel veel moeite gedaan werd bezittingen van Joden, voor en na hun dood, te bemachtigen, dit geen hoofdmotief was voor de uitroeiing van de Joden. Roof was een van de gevolgen van de Holocaust, niet een oorzaak. Joden bezaten ook geen afgebakend territorium dat ingepalmd kon worden. De hoofdmotivatie was puur ideologisch, geworteld in de illusionaire wereld van de nazi-denkbepelden, waar een internationale Joodse samenzwering om de heerschappij van de wereld tegenover de Arische queeste stond. Het irrationele aspect van de nazi-ideologie houdt een antisemitische kern in die streefde naar het vestigen van een nieuw maatschappijtype, gebaseerd op rassenhiërarchie. De heersende opvattingen bestonden ten eerste uit het geloof dat de Joden een incarnatie van de duivel waren die heerschappij over de wereld nastreefden. Ten tweede dat ze verdorven parasieten en virussen waren wiens eliminatie een zaak van raciale hygiëne uitmaakte of dus een medisch probleem was dat om een oplossing vroeg. Ten derde was er de utopische visie van een nieuwe mensheid die zou ontstaan zodra de Joden uitgeroeid waren⁴⁸.

De Rwandese genocide was daarentegen een pragmatische, maar tevens irrationeel gemotiveerde genocide. Ze verschilt in haar ideologie op het punt dat Hutu's op het land van Tutsi's aasden en op behoud van de macht na de vroegere jarenlange verdrukking door de Tutsi's⁴⁹. De heersende opvattingen tijdens deze genocide zijn wel gelijkaardig en irrationeel: Tutsi's werden bestempeld als minderwaardig, de rijken, buitenlanders en als kakkerlakken⁵⁰. In de verklaringen van beide genociden komt duidelijk naar voren dat de richtinggevende ideologische motivatie en rechtvaardiging ervoor zorgden dat zowel aan de Joden als aan Tutsi's op irrationele wijze alle kwaad werd toegeschreven.

Het element dehumanisatie was in beide ideologieën aanwezig. Goldhagen stelde dat dit, naast het eliminatie-antisemitisme, eveneens noodzakelijk was om de uitroeiing van de Joden te bekomen. Ook in de ideologische oorlogvoering van de Rwandese genocide was dit een belangrijk aspect. Fein en Kuper⁵¹ wijzen er

echter op dat, hoewel het hier voor beide genociden het geval is, dit niet noodzakelijk moet voorkomen in een ideologie. Er kan sprake zijn van dehumanisatie zonder genocide, wat vaak voorkomt, en vermoed wordt dat een genocide ook kan plaatsvinden zonder dat dehumanisatie eraan voorafgaat.

Uit het voorgaande blijkt dat de rollen die de slachtoffers van de genociden vervulden niet van belang zijn, maar wel de voorstelling van die groep in de maatschappij. Dat gegeven ligt aan de grondslag van alle verklaringen, zowel intentionalistisch als functionalistisch, maar waar in meer of mindere mate aandacht aan wordt besteed. Men wijst er in de verklaringen op of neemt het als gegeven dat de beeldvorming van Joden inhield dat ze verantwoordelijk gesteld werden voor alle kwaad en dat er sprake was van een Joodse samenzwering. De beeldvorming van Tutsi's bestond eruit dat ze gepercipieerd werden als buitenstaanders, kakkerlakken en uit waren op de macht over Hutu's. De mogelijkheid tot assimilatie van de desbetreffende groepen was daarbij geen optie voor hetzij de rest van de maatschappij, hetzij voor de groep zelf. Zelfs indien ze volledig geïntegreerd waren in de samenleving zou assimilatie niet bereikt kunnen worden. Beide genociden tonen dit aan; Joden waren aanwezig in de meeste aspecten van de Duitse maatschappij en Tutsi's leefden naast Hutu's, trouwden met elkaar,...

Fein wijst erop dat eens men eliminatie nastreeft, dit inhoudt dat men eerst assimilatie als mogelijkheid verwierp. Een voorwaarde is dat de slachtoffers gedefinieerd werden als anders of als buitenstaanders en geen plaats werden toegekend in het algemeen geweten⁵². Zoals eerder besproken, vond deze definitie van Joden en Tutsi's inderdaad ruimschoots plaats voor de daadwerkelijke uitvoering van de genocide en werd assimilatie niet langer als een optie beschouwd.

De gelijkenis die in elke benadering verweven zit is dat eliminatie ofwel komaf maakt met een daadwerkelijke of symbolische dreiging die uitgaat van een bepaalde groep ofwel de weg baant voor andere mogelijkheden. Een combinatie van beide is evenwel ook mogelijk. In het geval van Duitsland werd de aanwezigheid van Joden als een dreiging gepercipieerd (samenzwering) en bood eliminatie de mogelijkheid tot het ontstaan van een zuivere, Arische wereld. De Rwandese genocide was een situatie waarin er een fysieke dreiging uitging van de Tutsi's onder de vorm van het RPF en een symbolische dreiging voor een Tutsi-overheersing, gevoed door de media. Dit wordt tevens ondersteund door Fein⁵³.

7. BESLUIT

De probleemstelling hield in verklaringen voor genocide onder de loep te nemen en na te gaan in welke mate er van een veralgemening sprake kan zijn. Dit gebeurde aan de hand van de verklaringen voor twee genociden: de Holocaust en de Rwandese genocide.

De verklaringen voor de Holocaust werden gekenmerkt door een decennialange tweedeling: een intentionalistische en functionalistische benadering.

Goldhagen leende zich uitstekend als voorbeeld voor de intentionalistische benadering. Hij verklaarde de Holocaust door te wijzen op het belang van het eliminatie-antisemitisme dat Duitsers kenmerkte. Daar tegenover staat de functionalistische benadering, vertegenwoordigd door Bauman. Hij erkende het belang van ideologie, maar voegde er het noodzakelijke element van de moderniteit aan toe. De rationaliteit, planmatigheid en efficiëntie waren moderne kenmerken en leidden ertoe dat de uitroeiing van Joden en andere bevolkingsgroepen een middel werd om een bepaald doel, een zeker maatschappij-ideaal, te realiseren. De tweedeling op het vlak van de verklaringen voor de genocide in Rwanda was minder duidelijk dan bij de verklaringen voor de Holocaust. Intentionalistische en functionalistische kenmerken kwamen veelvuldig in de verklaringen van beide benaderingen voor, waardoor een eenduidige grens moeilijker te trekken was. Zo had men in de intentionalistische verklaring, waar de nadruk lag op de keuze voor een bepaald beleid door een aantal individuen, ook oog voor de administratie die noodzakelijk was in voltrekking van de Rwandese genocide. Hoewel de functionalistische verklaring zich eerder op de economische en politieke situatie van het land verliet, werd het belang van de uitgedragen ideologie daarbij niet ontkend.

Hierna konden de verschillende verklaringen uiteindelijk naast elkaar gelegd worden. Daaruit bleek dat de probleemstelling genuanceerd moest worden. Eén of meerdere sociologische basisverklaringen voor genocide werden niet teruggevonden, maar wel hadden de verschillende verklaringen een aantal overeenkomsten. De verschillen bleken doorgaans herleidbaar naar een eerste globaal verschil; de wijze van verklaren. Het innemen van een bepaald theoretisch standpunt, hier de intentionalistische of functionalistische benadering, heeft met andere woorden verstrekkende gevolgen.

Overeenkomst bestond tussen de intentionalistische verklaringen van beide genociden op het vlak dat de besluitvorming rond de genocide gebeurde door een beperkt aantal individuen. Er werd op een bepaald moment door een beperkt aantal individuen de keuze gemaakt om een bepaalde groep te elimineren. Wie geacht werd er juist bij betrokken te zijn varieerde binnen de intentionalistische verklaringen. De intentionalistische verklaring van de Rwandese genocide haalde het aspect administratie aan in haar verklaring, maar wees er niet dezelfde verklaringskracht aan toe zoals gedaan werd door Bauman in zijn functionalistische verklaring van de Holocaust. In de verklaring van beide genociden waren moderne aspecten van belang. Er bestaat echter een grotere overeenkomst tussen de verklaring van Elias, die een genocide als het tegendeel van vooruitgang en rationalisering beschouwt, en de verklaringen voor de Rwandese genocide, dan met de verklaring van Bauman, die een genocide als een hoogtepunt van rationaliteit en moderniteit opvat. Hierbij moet opgemerkt worden dat de specificiteit van zowel de Holocaust als de Rwandese genocide deze bevinding kan beïnvloeden en dat controle met andere cases noodzakelijk is om de geldigheid ervan te toetsen.

Een gelijkenis tussen de intentionalistische verklaringen was de aandacht voor het aspect ideologie. De ideologie bleek een niet te onderschatten rol in de verklaringen van beide genociden in te nemen. Uit dit aspect vloeide tevens een verschil voort, want het soort ideologie bleek van verschillende aard te zijn. De ideologie van de Holocaust was non-pragmatisch en irrationeel; die van de Rwandese genocide pragmatisch en irrationeel. De ideologie is dus een aspect dat terugkomt in de verklaringen, maar belangrijk is dat daarbij nagegaan wordt van welke soort ideologie er juist sprake is bij een genocide. Een gevolg van het belang van ideologie is dat de rollen die de slachtoffergroep vervullen ondergeschikt zijn aan de beeldvorming die over de groep bestaat. De invloed die uitgaat van de beeldvorming moet dus nader onderzocht worden bij verklaringen voor genocide.

Een overeenkomst tussen de functionalistische verklaringen bestond eruit dat ze beiden erop wezen dat er niet van de ene dag op de andere sprake was van een genocide. Een geleidelijk proces werd doorlopen en slechts stapsgewijs kwam men bij de optie en daadwerkelijke uitvoering van een genocide terecht. Aangezien er dus een aantal fases aan een genocide voorafgaan, biedt dit mogelijkheden tot preventie.

Alle verklaringen kwamen overeen op het vlak dat de genocide ofwel een daadwerkelijke ofwel een symbolische dreiging wegnam en dat na de uitvoering een aantal opties mogelijk werden die voorheen uitgesloten waren. Bovendien bleek er meer verklaringskracht te schuilen in de mogelijke invloed uitgaande van dwang, de culturele traditie van gehoorzaamheid, sociaal-psychologische en situationele druk, het nastreven van eigenbelang en het verlies van het besef van de gevolgen van daden door fragmentatie, dan eerst vermoed werd bij de verklaring voor de Holocaust.

Ondanks dat geen basisverklaring voor genocide teruggevonden werd, kan gesteld worden dat er wel degelijk een aantal algemene tendensen in de verklaringen voor een genocide teruggevonden kunnen worden. Hierbij wordt erkend dat ondanks blijvende verschillen in de verklaringen, ze op een aantal vlakken de specificiteit van de genocide die ze trachten te verklaren overstijgen. Dit is een interessante bevinding voor mogelijk verder onderzoek en kan perspectieven bieden voor onderzoek dat zich bezighoudt met de preventie van genocide. Een laatste bedenking bij dit alles is dat het hier slechts over twee cases gaat en dat toetsing via meerdere cases vereist is om de validiteit van de bekomen veralgemeenbare aspecten in verklaringen voor genocide te testen.

NOTES

¹ Raphaël Lemkin, *Axis rule in Occupied Europe. Laws of occupation – Analysis of government – Proposals for redress*, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1944. 674 p.

² Office of the High Commissioner for Human Rights, « Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide », Geneva, Switzerland, http://www.unhcr.ch/html/menu3/b/p_genoci.htm, 15/02/2006.

³ Frank Chalk & Kurt Jonassohn, *The history and sociology of genocide. Analyses and case studies*, New Haven, Yale University Press, 1990, 461 p.

⁴ *Ibid.*

⁵ Helen Fein, « Genocide, terror, life integrity, and war crimes: the case for discrimination », in George J. Andreopoulos (ed.), *Genocide: Conceptual and historical dimensions*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1994, p. 95-108.

⁶ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, Yale University Press, 2001, 335 p.

⁷ George J. Andreopoulos, « Introduction: The calculus of genocide », in *Genocide: Conceptual and historical dimensions*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1994, p. 1-28.

⁸ - Christopher S. Allen, « Germany », in Mark Kesselman (e.a.), *Introduction to Comparative Politics*, Third Edition, Boston, Houghton Mifflin Company, 2004, p. 135-192 - Russel J. Dalton, « Politics in Germany », in Gabriel A. Almond (e.a.), *European Politics Today*, New York, Pearson Longman, 2006, p. 190-245.

- David P. Conradt, « Germany », in M. Donald Hancock (e.a.), *Politics in Europe*, Londen, Palgrave Macmillan, 2002, p. 167-252.

- Israel W. Charny (ed.), *Encyclopedia of genocide. Volume I*, Santa Barbara, ABC-CLIO, 1999. 345 p.

⁹ Gie van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust*, Anthos, Amsterdam, 2001, 191 p.

¹⁰ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, Alfred A. Knopf, 1996, 619 p.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Gie van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust*, op. cit.

¹⁵ Gie van den Berghe, « Waarom de bananen krom zijn. Het wetenschappelijk denken van Daniel Goldhagen », <http://www.serenidib.be/gievandenbergh/artikels/waaromdebananenkromzijn.htm>, 20/02/2006, s.a. (Engelse vertaling: « Why day follows night. The scholarly way of thinking of Daniel Goldhagen », in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2, 1997, p. 91-128.)

¹⁶ Gie van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust*, op. cit.

¹⁷ Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews*, Chicago, Quadrangle Books, 1967, 790 p.

¹⁸ Paul Siméon, *Hitler: Comprendre une exception historique ?* Paris, L'Harmattan, 2004, 156 p.

¹⁹ Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews*, op. cit.

²⁰ Gie van den Berghe, *De uitbuiting van de Holocaust*, op. cit.

²¹ *Ibid.*

²² Zygmunt Bauman, *De moderne tijd en de Holocaust*, Amsterdam, Boom, 1998, 262 p. (Oorspronkelijke uitgave: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, Polity Press, 1989).

²³ Abram De Swaan, « Dyscivilisatie, massale uitroeiing, en de staat », *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, oktober 1999, http://www.deswaan.com/nederlands/uitarchieff/nl_kringen/Dys99.htm, 16 mars 2006.

²⁴ Gérard Prunier, *The Rwanda crisis 1959-1994. History of a genocide*, Londen, Hurst & Company, 1995, 389 p.

²⁵ In: Els De Temmerman, *De doden zijn niet dood. Rwanda, een ooggetuigenverslag*, Groot-Bijgaarden, Globe, 1994, 261 p.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

Jan Gorus, « The state as an instrument of ethnicity. Ethnic construction and political violence in Rwanda », in Ruddy Doom & Jan Gorus (eds.), *Politics of identity and economics of conflict in the Great Lakes Region*, Brussel, VUB University Press, 2000, p. 175-190.

- ²⁸ Linda Melvern, « A Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide », <http://www.oneworldtrust.org/pages/download3.cfm?did=39>, 27/03/2006, 2004, 12 p.
- United Human Rights Council, « Genocide in Rwanda », http://www.unitedhumanrights.org/Genocide/genocide_in_rwanda.htm, 15/03/2006, s.a.
- ²⁹ Saskia Van Hoyweghen & Koen Vlassenroot, « Ethnic ideology and conflict in Sub-Saharan Africa. The culture clash revisited », in Ruddy Doom & Jan Gorus (eds.), *Politics of identity and economics of conflict in the Great Lakes Region*, Brussel, VUB University Press, 2000, p. 93-118.
- ³⁰ Mahmood Mamdani, *When victims become killers. Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda*, Princeton, University Press, 2001, 364 p.
- ³¹ Alain Destexhe, *Rwanda. Essai sur le génocide*, Brussel, Editions Complexe, 1994, 119 p.
- ³² Linda Melvern, « A Conspiracy to Murder: The Rwandan Genocide », *op. cit.*
- ³³ Gérard Prunier, *The Rwanda crisis 1959-1994. History of a genocide, op. cit.*
- ³⁴ Alison des Forges, *Leave none to tell the story. Genocide in Rwanda*, New York, Human Rights Watch, 1999, 789 p.
- ³⁵ Gérard Prunier, *The Rwanda crisis 1959-1994. History of a genocide, op. cit.*
- ³⁶ Alison des Forges, *Leave none to tell the story. Genocide in Rwanda, op. cit.*
- ³⁷ Gérard Prunier, *The Rwanda crisis 1959-1994. History of a genocide, op. cit.*
- ³⁸ *Ibid.*
- ³⁹ Alison des Forges, *Leave none to tell the story. Genocide in Rwanda, op. cit.*
- ⁴⁰ Jan Gorus, « The state as an instrument of ethnicity. Ethnic construction and political violence in Rwanda », *op. cit.*
- ⁴¹ Mahmood Mamdani, *When victims become killers. Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda, op. cit.*
- ⁴² *Ibid.*
- ⁴³ *Ibid.*
- ⁴⁴ Paul Magnarella, « Explaining Rwanda's 1994 genocide », <http://www.du.edu/gsis/hrhw/volumes/2002/2-1/magnarella2-1.pdf>, 24 mars 2006, 2002, 10 p. (verschenen in Human Rights and Human Welfare, volume 2: 1, winter 2002, p. 25-34).
- ⁴⁵ *Ibid.*
- ⁴⁶ *Ibid.*
- ⁴⁷ Zie bijvoorbeeld Browning, Christopher R. (1992)? *The path to genocide. Essays on launching the Final Solution*. Cambridge, University Press, 191 p.
- ⁴⁸ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven, Yale University Press, 2001, 335 p.
- ⁴⁹ *Ibid.*
- ⁵⁰ Alain Destexhe, *Rwanda. Essai sur le génocide, op. cit.*
- ⁵¹ Helen Fein, *Genocide. A sociological perspective*, London, Sage, 1993, 120 p.
- ⁵² Helen Fein, *Accounting for genocide. National responses and Jewish victimization during the Holocaust*, New York, The Free Press, 1979, 468 p.
- ⁵³ Helen Fein, *Genocide. A sociological perspective, op. cit.*